

Irodalom

A vihar mint morális kihívás

Viharjelenetek az érzékeny irodalomban

Antal Áron

Természet és morális érzék

Az 1770-es évek második felére egyértelműen törés keletkezik német nyelvterületen az érzékenység diskurzusán belül. Az „érékenység kritikájaként” is jellemzett tendencia keretében a heves érzelmeket szenvedélyekként bélyegzik meg, patologizálják és olyan kórképekhez rendelik, mint pl. a rajongás (Schwärmerei).¹⁰⁶ Kérdés azonban, nem félrevezető-e az „érékenység kritikája” kifejezés, hiszen maguk a kritikák is a kiegyensúlyozott érzelmi élet apologétáinak részéről fogalmazódnak meg – egy széles (a jelek szerint már éppen túlságosan széles) programközösségen belüli vitáról lévén szó. A szenvedélyes érzelemmegélés elutasítása egyébként is a kezdeteitől fogva része a diskurzusnak. A probléma előtérbe kerülése a mondott évtizedben leginkább annak tudható be, hogy ekkor olyan irodalmi művek, elsősorban regények jelennek meg és aratnak nagy sikert, amelyek szenvedélyekbe bonyolódó figurákat (Werther, Siegwart) emelnek főszereplővé. Távolról nézve lehet ez pusztán problematizáló gesztus is, de a régi iskolához ragaszkodók számára az újfajta főhősök sikere túlságosan is aggasztó.

De mi is ez a reflektálatlan természetességgel emlegetett „érékenység”? Egyrészt a 18. század második felének egyik meghatározó és komplex diskurzusa. Másrészt az ennek nevet adó antropológiai tulajdonságnak, valamint fiziológiai és pszichológiai feltételeinek közös elnevezése.¹⁰⁷ E feltételek egyrészt a külső érzékek, valamint az ezek által fölvetett affektív információkat a lélek felé továbbító idegek.¹⁰⁸ Másrészt magát a lelket és ennek morális érzékét (Lord Shaftesbury paradigmatis fogalmával: a *sensus communis*) sem választhatjuk le egyértelműen erről az apparátusról. Az utóbbi pszichés szerv felügyeli a percepciót, teremt egyensúlyt értelem (fej) és érzelmek (szív) közt. Emellett maga is ki van téve az érzékeket érő hatásoknak, hiszen az újabb és újabb élmények földolgozásával, reflektálásával egyre csiszoltabbá és kiegyensúlyozottabbá válhat.¹⁰⁹

Hogy az esztétikai és morális vonatkozást e belső érzék esetén nem választhatjuk szét egymástól, az érzékeny emberkép Shaftesbury általi inspiráltságával magyarázható. A brit

¹⁰⁶ Davide Giurato, „Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit” in *Handbuch Literatur & Emotionen*, szerk. Martin von Koppenfels, Cornelia Zumbusch (Berlin: De Gruyter, 2016), 329.

¹⁰⁷ Az anatómiai „érzékeny apparátushoz” ld.: Csuka Botond, „Providenciális érzékenység: a brit felvilágosodás esztétikájáról” in *Esztétika – történelem – hermeneutika, Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. Popovics Zoltán, Szécsényi Endre (Budapest: L’ Harmattan, 2019), 47-53.

¹⁰⁸ Bár irritabilitás (Reizbarkeit) és érzékenység (Empfindlichkeit) különbségeiről a kor orvostudományában eltérő vélekedések jelennek meg, az irodalmi érzékenységben a kettő összekötése az uralkodó elképzelés. Catherine J. Minter hosszan idézi a példákat a különböző tudományos és populáris elképzelésekre: Catherine J. Minter, „The Concept of Irritability and the Critique of Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, *The Modern Language Review* 106 (2011): 463-472.

¹⁰⁹ Szécsényi Endre, „Az ízlés mint *sensus communis*”, *Laokoón*, 1. szám (2001): 49-51.

arisztokrata gondolkodó platonista ihlettségű elmélkedéseiben az (esztétikai) szép és a (morális) jó megfeleltethető egymásnak.¹¹⁰

Ezt a megfeleltetést alkalmazza a német érzékenység egyik korai programadója, Gellert is, mikor az erkölcsi és esztétikai nevelés összekötését propagálja, ezzel a csiszolódásnak a brit filozófustól származó koncepcióját támogatva.¹¹¹ Esztétikai és morális érzék kölcsönhatásából adódik a morálisan helyes természetesként való azonosítása. Gellert nagyhatású irodalmi ideálja a természetesség, amely nála a gyengédség (Zärtlichkeit) stilisztikai-retorikai megvalósulása.¹¹²

Szép és jó fedésbe hozása evilági boldogságra kalibrált emberképet (másképp emberre kalibrált világot) feltételez. Mindennek a 18. századi vallásos gondolkodás meghatározó alakzata, a providencializmus¹¹³ biztosít keretet. Ebben a keretben az emberi érzékenység a világba írt providenciális teleológia felismerésére programozott fiziológiai-pszichológiai szervrendszernek tekinthető:¹¹⁴ nemcsak a világot célszerűen programozó teremtőre mutat vissza a természet élményszerű fölfogásában, de az esztétikai-morális érzék működése révén (csiszolódása során egyre pontosabban) az egyén evilági rendeltetésére, a világgal (közösséggel/társadalommal) szembeni kötelességeire biztosít rálátást. Az egyén feladata, hogy mondott érzékét csiszolva szívét (érzelmeit) és fejét (értelmét) egyensúlyba hozza, elkerülve az embertelen, szívtelen viselkedést és a szenvedélyességet egyaránt.¹¹⁵ Az utóbb említett, a gyengédség keretein kívül helyezkedő, az érzékeny apparátus diszfunkcióira utaló viselkedésformák tehát mint antiszociális, a „természetes” morál által konstituált közösség gondviselés megszabta rendje ellen való cselekedetek tételeződnek.¹¹⁶ Az optimális érzékenység egyensúlyi állapota, jóllehet programszerűen fogalmazódik meg, mégis rögtön egy (elképzelt) természeti őállapotba vetül vissza. Ezt mutatja be képszerűen Gessner, aki idilljeivel gyakorol nagy hatást. Az antik régmúltba képzelt pásztori világ természetközelségét

¹¹⁰ Szécsényi, „Az ízlés mint sensus communis”, 46-47.

¹¹¹ Giurato, „Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit”, 334. Shaftesburynek a német érzékenységre gyakorolt hatására ld. még: Gerhard Sauder, *Empfindsamkeit, Bd. I: Voraussetzungen und Elemente* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1974), 84, 138-139, 185.

¹¹² Albrecht Koschorke, *Körperströme und Schritverkehr. Mediologie des 18. Jahrhunderts* (München: Wilhelm Fink Verlag), 2003 (1999), 191.

¹¹³ Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2018), 221.

¹¹⁴ Csuka, „Providenciális érzékenység: a brit felvilágosodás esztétikájáról”, 58.

¹¹⁵ Sauder, *Empfindsamkeit, Bd. I, Voraussetzungen und Elemente*, 125.

¹¹⁶ Ide sorolhatjuk az érzékeny regényekben gyakran karikírozott, kritikával illetett hagyományos nemesi viselkedésformákat, amelyek egyrészt az udvari képmutatás (Höflichkeit) és a vadászó-izsákos vadság (Wildheit) fogalma alatt foglalhatók össze. A rangkorság emellett rendi hovatartozásra való tekintet nélkül elmarasztaltatik.

ő annak ellenére írja le a mesterkéletlenség utópiájaként (unverdorbene Natur), hogy ennek nyomát saját korának természetközeli (paraszti) életformájában már hiába keresi.¹¹⁷ A tágabb értelemben vett természet tehát nem csak az embert körülvevő organikus környezetet jelenti itt, de egyszersmind a morálisan helyesen szervezett társadalmat és az ezt jellemző gyengéd személyközi érintkezést, érzelmi kultúrát is. Mindez azonban nem volna lehetséges, ha a természetet nem eleve rendeztként és az emberi érzékekre kalibráltként fognák föl az említett gondolkodók, alkotók. A természetesség ethosza csak egy olyan, föntebb már említett providenciális keretben képzelhető el, ahol a természeti élmények az emberi boldogulás teleológiájának alárendelt, isteni elrendelés szerint működő törvényekre engednek következtenni. Ebben a keretben kerül az evilági boldogulás a morál fókuszába, válik az emberi közösség optimális fejlődése az isteni terv teljesítéseként természetessé.

Az érzékeny irodalom kiemelt projektje a föntieknek megfelelően nem is lehet más, mint hogy az optimális emberi érzékenység mintaadó fikcióit konstruálja meg.¹¹⁸ Az optimális érzékenységre törekvő szereplőket a fikciós térben rendre kihívások érik – ez képzi az érzékeny irodalmi művek cselekményét – amelyek lehetnek direkt morális dilemmák, de az érzékekre mint az esztétikai élményszerzés orgánumaira közvetlenül ható természeti jelenségek is. Utóbbiak közé tartozik, kiemelt helyen, de nem egyedülként, a vihar. Az érzékeny irodalom szereplőit a viharjelenetek élménye rendre komoly próba elé állítja. Ha nem képesek érzelmeiket uralni, és az égi háborút a teremtés harmonikus és célszerű rendjén belül értelmezni, morális szempontból is gyanússá válnak, elszakadnak a gyengéd érzékenység moráljában kulcsfontosságú erénytől (Tugend). A providenciális rend keretében a vihar rémisztő, vad és monumentális jelenségét a fenséges fogalma igyekszik megszelídíteni. Mindez furcsán hangozhat, ha a fenséges lenyűgöző, félelmet kiváltó, önelvesztéssel fenyegető hatására gondolunk. Azonban a brit felvilágosodás esztétikájában, ahol a fogalom az újkorban először kerül az érdeklődés fókuszába, John Dennistől, Joseph Addisonon át Edmund Burke-ig egyaránt hangsúlyozódik, hogy a fenségessé váló szembekerülésnek lényegi mozzanata a félelem és borzongás utáni megnyugvásból adódó relatív öröm.¹¹⁹ A fenséges megélésének Burke-nél és említett elődeinél feltétele a fenséges tárgytól, jelenségtől való bizonyos fokú

¹¹⁷ Salomon Gessner, *Idyllen*, (Zürich bei Gessner, 1756), 5-12.

¹¹⁸ Az erkölcsnevelő, önfegyelmű olvasáskonceptióval kapcsolatban az irodalom efféle szerepére utal: Giurato „Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit”, 332.

¹¹⁹ Fogarasi György, „A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban” in *Programok és tanulmányok (Felvilágosodás, Lumière, Enlightenment, Aufklärung 6.)*, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza (Szeged: JATE Press, 2017), 76, 78.

térbeli vagy időbeli távolság: „[h]a a veszély vagy a fájdalom túl közel férkőzik hozzánk, ha tudata belénk hasít, az semmiképpen sem valami derűs élmény, hanem egyszerűen rettenetes. De ha bizonyos távolságból és bizonyos módosító feltételek mellett szemléljük, akkor derűt ébreszthet, ahogyan ezt a mindennapos tapasztalat bizonyítja.”¹²⁰ A fenséges élménye, és benne saját kicsinységünk fölismerése csak úgy lehetséges, ha megfelelő távolságból szemléljük az adott jelenséget, esetünkben a vihart: ekkor, bár az élmény jelenlétére nehezedik, nem nyomja agyon. Csak lenyűgözi, megrettentí és visszatéríti az élet szeretetéhez, tehát a providenciális rend igenléséhez. Burke is hivatkozik erre, mikor a fenséges morális reflexeket kiváltó, részvétre, tevékeny segítségnyújtásra bíró hatásáról szól.¹²¹ Ha azonban a hatások Burke-nél hangsúlyozott reflexszerűségétől, mechanikusságától eltekintünk, a fenséges jelenség máris morális kivívásként áll előttünk.

Hiszen a részvét és az erénygyakorlás adekvát válaszát elmulasztva a fenséges élményének élvezete elveszti társadalmi funkcióját és morális igazolását. Ennél is rosszabb, ha nem tartjuk meg a kellő térbeli és/vagy időbeli távolságokat: ekkor nem a fenség fölötti örömet, hanem a ránk nehezedő fenyegetés alatti pánikot kell tapasztalnunk. A megközelítési stratégia elhibázottsága pedig csakis a szemlélőre, a helyzet kárvallottjára róható.

Az elhibázott vagy szisztematikusan eltérő természetével és érzelemmegéléssel kapcsolatos morális gyanakvás artikulálódik vádként a szenvedélyek kritikájában és az erre adott válaszokban, viszontválaszokban, elsősorban a fentebb említett 1770-es évek második felében. Az érzékenységmodellek versenyét megpróbálhatjuk leírni a gyengédség/igazi érzékenység (Zärtlichkeit/wahre Empfindsamkeit), valamint a szenvedélyek megélését támogatók vitájaként, amit generációs különbségek is támogathatnak. Legalább ennyire méltó azonban a viharjelenetek példáján keresztül a szövegek párbeszédére irányítani a figyelmet, vagyis arra, hogy a korszak népszerű irodalmi alkotásai milyen megküzdési módokat állítanak (követendő vagy éppen elvetendő) mintául a morális kihívásként jelentkező természeti események szemben.

¹²⁰ Edmund Burke, „Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről alkotott eszméink eredetéről”, ford. Lakatos István, Wellner Judit, *Enigma* 11-12. (1996): 87.

¹²¹ Fogarasi, „A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban”, 79.

A fenséges helye a rendezett kozmoszban

F. G. Klopstock: *Der Frühlingsfeyer* (A' Tavaszinneplés)

Klopstock ismert ódájában a teremtés folyamata jelenik meg először viharoként. A Föld maga is a teremtés zuhogó folyamának egyetlen cseppjeként jött létre, és kiterjedését tekintve szintén csöppnyi minden világok óceánjával szemben. Az itt használt metaforák azonban, mint kiderül, éppen a lírai megszólalót körülvevő cseppnyi földi világból szemeltettek ki: a versbeszélő a kis világon keresztül szemléli a nagyot („A' Föld körül, akarok csak lebegni”)¹²². A vihar nem csak a világ teremtésében megnyilvánuló isteni alkotóerővel, de a földi természetben megnyilvánuló isteni fenséggel is azonosítható. A „veder cseppje”, Kazinczy fordítását idézve, szintén a viharjelenet miniatűr részlete. A szétválasztott, jóllehet folyamatosan egymásban tükröztetett két szféra, a csepp és a világóceán megkülönböztetése egy a ptolemaioszi világgép összeomlásán túli, az újkori természettudományos elméletek tanulságait affirmáló kozmológiára utal.¹²³

Az analógiák itt nem a mikrokozmoszként elgondolt ember és az őt makrokozmoszként körülvevő ptolemaioszi világ közt, hanem az embert közvetlenül körülvevő, érzékileg felfogható földi világ, és a potenciális világok sokaságát rejtő végtelen mindenség közt tételeződnek.¹²⁴

Ez a megkülönböztetés egyszersmind a transzcendensre irányuló kérdést is új megvilágításba helyezi. Isten megnevezései ugyanis a világmindenség óceánjának attribútumaival egyeznek meg (Ewige, Unendliche). A kis világban lezajló epifánia sem valósulhat meg máshogy, kizárólag a földi természet szempontjából célszerű jelenségben, a zivatarban. Bevetett jelzők és biblikus képek ezek (a kiválasztottakat vezető felhő szintén megidéződik a későbbiekben), a bennük megnyilvánuló fenséget azonban természettudományos megfigyelések vagy ezeken alapuló föltevés hivatottak bemutatni és

¹²² Kazinczy Ferenc, *Költemények, I. kötet: Szövegek*, s.a.r. Debreczeni Attila (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 899., A költemény eredetijeként a Kazinczy kritikai kiadásában bemutatott szövegre hivatkozom: Kazinczy Ferenc, *Költemények, II. kötet: Jegyzetek*, s.a.r. Debreczeni Attila (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 264.: „Um die Erde nur, will ich schweben”

¹²³ Ezekre a kozmológiai kihívásokra ld.: Steffen Martus, *Die Aufklärung. Das deutsche 18. Jahrhundert – ein Epochenbild* (Berlin: Rohwolt, 2015). 345, 354-358.

¹²⁴ Paul Böckmann gyakran idézett elemzése is felismeri ezt az elválasztást, de a mindenség leírásában csak a biblikus retorikára figyel föl, a természettudományos tanulságokra nem. Az elemzésben a legproblematisabb, hogy a földi jelenségeket tendenciózusan önmagukon túlmutatóként kívánja értelmezni, így a végtelenség egyfajta transzcendens túlvilág jellegét ölti, holott itt fizikai terekről van szó. Vö.: Paul Böckmann, „Die Sprache des Erhabenen in Klopstocks »Frühlingsfeyer«” in Uő, *Formensprache, Studien zur Literaturästhetik und Dichtungsinterpretation* (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1966), 102-105.

nyomatékosítani. A világok és potenciális lakóik sokasága, amely üdvtörténeti szempontból aggodalomra adna okot, itt szintén a teremtő dicséretére tűnik föl. A teremtő munka a teremtés vihara és a földi természetet éltető vihar metonimikus kapcsolata révén örök, a természeti törvényekbe kódolt tevékenységként értelmezhető, a transzcendenciát kizárva, a Teremtőt pedig a természetbe oldva. A költemény azonban ennél is tovább megy: a lírai beszélő bár először visszariad a sírástól, mint amely a vihar ismételt metonímiájaként (hiszen maga is cseppet hullat) a teremtő szerepébe helyezkedést jelentené, azonban mivel a teremtés folytatásaként ez a kitörés is (ismét biblikus képpel: hárfaként) az isteni művet dicséri, végül igazolást nyer.

A lélek létezésének kérdésére vonatkozó szakaszok szintén megerősítik az eddig mondottakat. A témával kapcsolatos alaptételek fokozatosan kérdőjeleződnek itt meg, mígnem a lélek léte is tapasztalati érvekkel tűnik alátámaszthatónak, amennyiben a fenséges által kiváltott lelkesültségre való képesség utalna a lélek létére. Az állatok lélek nélküli életével kapcsolatban előbb bizonytalanul nyilatkozik a versbeszélő, majd egy szakasszal később már fölmerül az állati lélek léte, a halál után föltáruló megoldás lehetőségével – azonban ezt a következő strófa máris felülírja, amennyiben a folyamatos teremtés kiszámíthatatlanságának köszönhetően rejtve marad az élőlények későbbi sorsa. A vers végén ez a megígért fejlődés bomlik ki, mikor a viharként jelentkező isteni fenségre a májusi bogár is felfigyel („Nem lelketlen é ő? halhatatlan é?”).¹²⁵ A lélek tehát, az Istenhez hasonlóan, a természetbe oldódik, és mintegy a jelenlétben megvalósulóvá, a performanciában létezővé válik. Az isteni jelenlét érzékileg felfogható megnyilvánulására szimpatetikus módon az élőlények lelke is fölemelkedik, ezáltal felismerhetővé, láthatóvá válik viselkedésükből.

A vihar után elcsendesedik és megnyugszik a táj, amelyben a fenséges isten láthatóvá vált („Szemlélhető az, a' ki jó, az Úr!”),¹²⁶ az égen pedig megjelenik a szövetség jele, a szivárvány. A biblikus nyelv és a természeti törvényekbe kódolt, folyamatos teremtésként megvalósuló gondviselés leírása is így egyenlíti ki egymást a költeményben. A világ makro- és mikroszintjeinek, valamint az empirikus természetismeretnek és a vallásos gondolkodás sémáinak a folyamatos egymásban tükrözése teremti meg a fenséges fölött érzett örömet, amely a költemény világában elérhető legmagasabb, hatásosan a zárlatban felmutatott minőség. A világ itt fölismert harmonikus hangoltsága hangsúlyozottan vonatkozik a teremtményre, kitüntetetten az emberre, hiszen kunyhóját elkerüli az ár, és a szőlő beérése is csak az ő

¹²⁵ Kazinczy, *Költemények I*, 901. Vö.: Kazinczy, *Költemények II*, 266.: „Ist es vielleicht nicht seelenlos? ist es unsterblich?”

¹²⁶ Kazinczy, *Költemények I*, 900. Vö.: Kazinczy, *Költemények II*, 265.: „Sichtbar ist der kommt der Ewige!”

perspektívájából látszik hasznosnak, örömtelinek. A félelmetes természeti jelenség mindvégig kellő távolságban marad a versbeszélőtől és az emberi élet szférájától. Romboló ereje megdöbbentő, de az általa okozott károkkal nem szembesülünk a költeményben.

Megnyugvás és öröm: Werther és Kazinczy Klopstock-élménye

A természetben a teremtő és a teremtmények egymásra hangolódnak, a világ célszerű tervezettségére, hangoltságára, az anyagi világba programozott gondviselés révén. Klopstock ódájában legalábbis ezt az állapotot ismerjük föl, illetve ismeri föl a lírai megszólaló. Utóbbi maga is a leírt természeti jelenetbe, és a maga körül felvázolt kozmikus rendbe helyezi magát. Mindaz, amit lát vagy (részint) vizionál, és ahogy ehhez az élményhez hozzájut, egyszersmind modellértékűként felmutatott megközelítés- és viselkedésmód a természeti fenség felismerésére. A világ harmonikus hangoltságát ennek értelmében csak akkor ismerhetjük föl, a benne minket érő élményeket, a belőlünk kiváltott érzelmeket csak akkor artikulálhatjuk, ha magunk is egy meghatározott (fiziológiai és pszichológiai feltételekre visszamutató) mentális diszpozícióval, hangoltsággal viszonyulunk a minket körülvevő tárgyakhoz – nem is beszélve a megfelelő térbeli pozíció fontosságáról. Hogy Klopstock versbeszélője valóban a természetélvezet egyfajta modelljét nyújtja, kortárs befogadói bizonyítják a leginkább.

Werther és Lotte első találkozásukkor, a júniusi táncmulatság végén fordulnak az esti zivatar fensége felé. Hozzáállásuk már csak azért is figyelemre méltó, mert a mulatság többi résztvevője egészen máshogy áll a programjukat félbeszakító természeti jelenséghez. A nők jajveszékének és egymást nyugtatják, míg a férfiak közönyösen pipáznak. Lotte és Werther eltérő magatartása mögött a Klopstock-féle minta áll. A két fiatal már a kocsit során irodalmi művekről diskurál, és a vihar látványára egyszerre kiejtett szó („*Klopstock!*”) is egyértelművé teszi: a vihar alatti viselkedésük (olvasmány) élményeik közösségén alapszik, amelyek révén hasonló stratégiát sajátítottak el a természet szemléletére. Klopstock szövege tehát modell: a versbeszélője által átélt és szövegben reprodukált élményt élik újra a Goethe-regény szereplői. Nem véletlenül beszélek itt az élmény reprodukciójáról. Az érzékenységhez sorolt irodalmi szövegeknek fontos poétikai célkitűzése, hogy ne csak élményeket diszkurzívaljanak, hanem az élményeket lehetővé tevő jelenléthelyzeteket reprodukáljanak sajátos poétikai eszköztárukkal.¹²⁷ Az ismert textusok felidézése vagy közös felolvasása rendre ehhez az

¹²⁷ Albrecht Koschorke, „Die Verschriftlichung der Liebe und ihre empfindsame Folgen. Zu Modellen erotischer Autorschaft bei Gleim, Lessing und Klopstock” in *Lesen und Schreiben im 17. und 18. Jahrhundert*:

affektív funkcióhoz kapcsolható. A természeti terek és események bemutatása is eszerint alakul: nem csupán a helyszínek és folyamatok bemutatása fontos itt, de legalább ekkora hangsúlyt kap a leírt teret megtapasztalók hozzáállása és reakciója. És mivel mindez írásban jelenik meg – ráadásul nem ritkán a (fiktív vagy történeti) érintettek leveleiben – mindez a távolságot, közvetettséget és az írás magányát kompenzáló felfokozott retorikával, közvetlenség-fantáziákon keresztül az érzékeny metaforakészlet használatba vételével zajlik.¹²⁸

De vissza az iménti jelenethez! Werther és Lotte a Klopstock-óda versbeszélőjének pozíciójába helyezkednek, így képesek a vihart szemlélve a fenséges élmény megélésére. A jelenet végének lelkesült öröme is ezt igazolja vissza. A természeti jelenségekre adott ilyen reakció a későbbiekben egyre kevésbé lesz jellemző a címszereplőre. Kudarcos szerelmi történetének előrehaladtával és rajongó viselkedésének egyre hevesebb megnyilvánulásaival, amelyek egymással szoros kölcsönhatásban alakulnak, egy a természetészlelésben bekövetkezett elmozdulás is párhuzamba állítható, kapcsolatba hozható. A viharjelenet biztonságos távlatát elhagyva Werther a természetbe való beleveszés törekvése mellett dönt. Céljának, az egész természet átfogásának megvalósítására azonban ez nem bizonyul megfelelő stratégiának. A természet közelnézete lehangoló tapasztalatokkal sújtja a fiatallembert:

„Mintha egy függőnyt húztak volna félre a lelkemről, és a végtelen élet színtere egy örökké nyitott sír szakadékává változik előttem. Mondhatod-e, hogy: "Ez van!", ha minden elmúlik? ha minden viharsebességgel tovahömpölyög, létének teljes erejét oly ritkán őrzi meg, ah! belekerül a sodró folyamba, elmerül és ronccsá zúzódik a sziklán! Ezt látva, nincs egyetlen pillanat, amely ne sorvasztana téged és körülötted a tiedet, egy pillanat, mikor ne pusztítaná, ne kényszerülnél pusztítani, a legártatlanabb séta ezer szegény féreg életébe kerül, egyetlen lépés lerombolja a hangyák fáradtságos építményeit, és egy kis világot tipor gyalázatos sírba.”¹²⁹

Studien zu ihrer Bewertung in Deutschland, England, Frankreich, szerk. Paul Goetsch, (Tübingen: Narr, 1994), 261-262.

¹²⁸ Koschorke, *Körperströme und Schriftverkehr*, 206-209.

¹²⁹ Johann Wolfgang Goethe, „Werther szerelme és halála”, ford. Szabó Lőrinc in Uő, *Szépprózai művek*, (Budapest: Európa, 1983), 57. Vö.: HA 52-53.: „*Es hat sich vor meiner Seele wie ein Vorhang weggezogen, und der Schauplatz des unendlichen Lebens verwandelt sich vor mir in den Abgrund des ewig offenen Grabes. Kannst du sagen: Das ist! da alles vorübergeht? da alles mit der Wetterschnelle vorüberrollt, so selten die ganze Kraft seines Daseins ausdauert, ach, in den Strom fortgerissen, untergetaucht und an Felsen zerschmettert wird? Da ist kein Augenblick, der nicht dich verzehrte und die Deinigen um dich her, kein Augenblick, da du nicht ein Zerstörer bist, sein muß; der harmloseste Spaziergang kostet tausend armen Würmchen das Leben, es zerrüttet ein Fußtritt die mühseligen Gebäude der Ameisen und stampft eine kleine Welt in ein schmachliches Grab.*”

Az emlegetett függöny, ha a korábbi örömteli élményt összehasonlítjuk az itt leírtakkal, maga a biztonságos távolság. A tájképi élmény csalókasága, feltétlen közvetettsége lepleződik le az élményt a távolság leküzdésével kiteljesíteni kívánó Werther előtt. Ez a kudarcra ítélt törekvés, amely a regény második felében a viharos időben tett kóborlásokig vezet, Werther betegségstörténetében (érzelmi egyensúlyának elvesztésében) legalább olyan fontos szerepet játszik, mint szerelme beteljesíthetetlensége. Az újfajta természeti jelenléte mindemellett új olvasmányélmények is megalapozzák: Klopstockot és Homérost, a fenséges örömeinek és a „patriarchális élet” (patriarchalisches Leben) utópiájának modelljeit az ossziáni hősök szenvedélyei váltják.

A Klopstock-élmény egy másik aktualizálását is megemlíteném itt, amely éppen Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik, aki magyarra is fordította Klopstock fentebb elemzett ódáját. Kazinczy önéletrajzi írásaiban többször fölbukkan egy 1779-es vihar leírása, amely Torna közelében szakadt a szerzőre.¹³⁰ 1816-os önéletírásában Kazinczy emlékezik „*Klopstock felől, ki az égi-háborút gyönyörködve néz*”¹³¹ és ettől nyugszik meg végképp a kellemetlen körülmények közepette.

A részlet ugyan komikus hatást kelt, hiszen az itt bemutatott szemlélődő önmegerősítés éles ellentétben áll a Kazinczyval utazó, piperkőc öltözködésű principális ijedőségével, a Klopstock-textus felidézése mégis a Goethe-regényben látottakhoz hasonló hatással jár, és a közösen hivatkozott textus Werther levelével is fölismerhető kapcsolatot teremt.

Nem ez azonban az egyetlen tornai vihar Kazinczy életművében. Regényadaptációjában, a *Bácsmegyeynek öszve-szedett Leveleiben* (eredetileg A. Ch. Kayser: *Adolfs gesammlete Briefe*) a főhős viharjelenettel záruló vidéki tartózkodását is Tornára helyezi. Egyrészt megjegyzendő, hogy így nem csak a Klopstock- és Goethe szöveghelyek, de Kazinczy saját fordításának megfelelő helye is felidéződik az önéletrajzi szövegben. Másrészt a konkrét jelenet elemzése is érdekes eredményekkel kecsegtet, mivel a vihar jelentette kihívás az eddig látottaktól eltérő hatásokat vált ki.

¹³⁰ A vonatkozó szövegmezőt Orbán László tárta föl: Orbán László, „Szövegmezők”, *Literatura* 47. (2021), 75-81.

¹³¹ Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, s.a.r. Orbán László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 437.

Közelnézet: a vihar pusztítása

A viharok szörnyű pusztításra képesek. Fákat döntenek ki vagy törnek derékba villámaikkal, áradásokat okoznak, és gyakran kárt tesznek a gyümölcsösökben, szántóföldi növényekben. A Klopstock költeményében működtetett esztétikai tekintet perspektívájából mindez nem észlelhető. Az emberre optimalizált világban a zivatar amellet, hogy Isten természeti jelenlétét teszi láthatóvá, egyszersmind hasznos, a növényeket és rajtuk keresztül az embert tápláló eseménynek bizonyul. A rendezett kozmoszt maga köré gondoló egyén kedélye nincs kitéve rendkívüli megrázkódtatásnak, lelkesültsége alábbhagy, megnyugszik az időjárás megváltozásával. Az átélt epifánia, bár fenséget éreztet, mégis törvényszerűen illeszkedik a természet rendjébe. A természetben teremtőjére hangolt versbeszélő az égboltra, a béke jelképére tekint, nem pedig a föld felé, a járulékos veszteségekre. Az érzékeny irodalomban ugyanakkor találkozhatunk az utóbbi lehetőséget választó – vagy érzékeny apparátusuk diszfunkciói miatt idesodródó – szereplőkkel is.

Folytassuk Kazinczy *Bácsmegyeyjének* vihar-jelenetével. Az ezt tartalmazó levél kezdetén rögtön szembesülünk a címszereplő kedélyének felborult egyensúlyával – amely különben a regény központi cselekményalakító problémája. Élménybeszámolója elején ugyan a Kayser-féle eredeti regény hőse az Addisontól is ismert oximoronok egyikével¹³² minősíti az elmúlt estét, a fenséges távolságtartó szemléletében visszanyerhető nyugalom, öröm azonban már hiányzik a leírásból. Uralkodó kategóriái a félelem, a borzongás, a fájdalom és veszteségérzet. Kazinczy fordításában aztán a „szent borzalomból” már csak a rettenet marad vissza:

„A’ tegnapi estve félelmes, rettenetes estve vólt [ein heiliger schauerlicher Abend]. A’ mint setétedni kezdett, nagy szélvész támadt, ’s bé-tsapdosta ablakainkat. (...) Eggy darabig egymás mellett ültünk, ő [Theréz – A. Á.] a’ Fortepiánón játszott ’s éneklett; én pedig Flautravenen accompagniroztam [hiány: aber es wahrte nicht lange, so war ich ’s schon müde]. A’ fergeteg engemet bússá, rettegővé tett; ebből láthadd, mennyit szenyvedtek szívem’ betegsége alatt in-szövevényeim [Nerven].”¹³³

¹³² Vö.: Fogarasi, „A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban”, 73.

¹³³ Kazinczy Ferenc, „Bácsmegyeynek öszve-szedett Leveli” in Uő, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. Bodrogi Ferenc Máté, Borbély Szilárd (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 145-146. Vö.: [Albrecht Christoph Kayser]: *Adolfs gesammelte Briefe* (Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung. 1778), 79-80.

Bácsmegyey egy bizonyos lelki betegségben szenved, amely idegeinek érzékenységét is felfokozza. Ez a túlzott irritabilitás teszi alkalmatlanná a Thérézzel közös zenélésre, és ez teszi lehetővé ezt követő megrázó természetélményét is. A korabeli regényeknek közös és alapvető tulajdonsága az itt is fölismerhető neurofiziológiai, patologizáló szókincs használata. Az idegek működésének itt fölidézett koncepciója szerint az érzékek (ahol a külső idegvégződések helyezkednek el) és a lélek (amelynek székhelye a belső idegvégződések összegyűjtő agyban lokalizálható) folytonos és kölcsönös kapcsolatban vannak az idegekben cirkuláló folyadék révén.¹³⁴ A lelkiállapot és a percepció tehát kölcsönösen képesek hatni egymásra. Bácsmegyey esetében a betegség önerősítő, „el-hólt tompaságig” vivő folyamatát figyelhetjük meg miután Théréz fölvetését megragadva kísétál a lánnyal a vihartépte kertbe.

„A' szokott sétáló síkátoron sétáltunk le-felé a' tó' partjára. Meg-borzadtunk, a' mint ennek végire jutván, a' gyümölcsös fák virágjoktól meg-koppasztva akadtak szemünk' elibe. Úgy állottunk ott, mint a' bálványok. – Théréz szakasztá félben néma bámulásunkat. Bácsmegyey! nints é az vala' hol meg-írva, hogy a' leg-több virágzás tsak olyan, mint az álom-kép? [daß die meisten Blüthen nur Erscheinungen sind?] kérdé töllem. Igen, mondám; 's az Isten tudja, hogy az! – Eggy sohajtás szaladt ki meljén, nem szóllott semmit, hanem intett, hogy menjünk tovább. Eggy helyt a' tó' partján meg-állapodtunk, sokáig néztük, hogy a' nagy szél dühösködő zajjal mitsoda tajtékos habokat tsapdos-ki a' partra, mellyekben a' Hóld, öszverongyollott felhőji közzül, tsak néha tekintett reánk. El-ragadatva állottunk így sokáig. A' Théréz' szemeiből eggy könny tseppent-le a' kezemre. – Miért sír Nagysád? kérdém, – Miért? felele. Nem látja é, mint tépte-le a' szél azokat a' szép virágokat fáinkról, mellyek még tegnap olyan édesen illatoztak, olly bőv termést ígértek? nem látja é, mint fújja-el a' tóba? mint nyilnak itt meg a' habok? mint nyelik-el, 's nem hagyják semmi jeleket léteknék? – nem látja é ezt? 's ha látja, nem sír é?

– Az Istenért, mit mond Nagysád! felelék; ez az a' gondolat, a' melly olyan homályosan lebegett, mint valami nehéz álom, lelkem előtt; a' mi engem így fojtogatott; Nagysád ébreszti-fel azt bennem; 's fel-ébredése rettenetes. – Én eggy le-vágott fa' törzsökére ültem, Théréz pedig a' tóhoz állott, 's merően nézett az egymást toló habokra. Gyermekségem 'víg reggele terjedt-el előttem láttam víg virágzásomat, – láttam; hogy erő gyümöltseimnek minden ragyogó

¹³⁴ Catherine J. Minter, „Literary "Empfindsamkeit" and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, *The Modern Language Review* 96. (2001), 1020-1021.

reményét egy szempillantás egyszerre le-rázta, 's el-hólt tompaságban ültem ott, mint az a' férj, kinek felesége véletlenül dült-el oldala mellől! – a' ki mindenét el-vesztette, 's ebbe kereste minden vigasztatását."¹³⁵

Bácsmegyey és Theréz tekintete egyaránt a vihar pusztítására irányul, érzelmeik közösségét pedig, hasonlóan Lotte és Werther esetéhez, olvasmányélményeik közössége alapozza meg. Theréz ugyanis Werther augusztus 28-ai levelét¹³⁶ fölidézve fordul a fiatalemberhez a virágok pusztulását látva, sürgetve a növényekkel való szimpátiát, ezzel az emberi életszakaszokra értett növényi metaforikát hozva játékba. Bácsmegyey ezt követően maga is a növényi metaforák elragadtatott halmozásába kezd önértelmező monológjában: egy kivágott fa tönkjére ülve vet számot saját virágzásának, tehát fiatalságának és szerelmi reményeinek elmúlásával.

Ha a kertre mint a gyengédség és társiaság szférájára, a viharra pedig mint a szenvedély metaforájára tekintünk, a jelenetnek allegorikus olvasat is adható. Érdekes azonban azt is megfigyelni, miben különbözik Bácsmegyey magatartása a Klopstock-óda kapcsán vázoltaktól. A különbség ugyanis nem annyira a természettel való azonosulásban, mint az ezt megalapozó mentális állapotban és a szemlélő (térbeli) pozíciójában van. A Klopstock-óda versbeszélője a rendezett kozmosz, a gondosan tervezett természet részeként tapasztalja meg önmagát, amelyben a viharra nyíló tájképi távlata is segíti. Bácsmegyey a feldült, eltorzult természetben kénytelen megtalálni a maga helyét, közvetlenül kiteve a viharak, testközelből szemlélve annak pusztítását. A fenséges integráló kerete ebben a helyzetben használhatatlan. A pusztítás fájdalmas látványa csak súlyosbítja a főszereplő kedélybetegségét. Betegség és hibás természetélvezet mindemellett, akárcsak Werther esetében, itt is egymást feltételezik. Bácsmegyeyt – akinek leveleiben ezután végképp eluralkodik az önelemző növényi metaforika – eleve betegsége, rajongó szenvedélye (schwärmerische Leidenschaft)¹³⁷ vezeti a természet szemlélésének hibás, rosszul kivitelezett gyakorlatára.

Úgy vélem, ennek alapján Bácsmegyey, és különösen eredetije, Adolf szenvedéstörténete, patológus igényű önelemzése a szenvedélyes érzelmmegélést diszkreditáló önironikus szövegfolyamként értelmezendők. Bácsmegyey/Adolf a mértéktelen, ezért egészségtelen érzékenység megtestesítője. Esete egyszersmind elutasító válasz, kísérleti cáfolat a Sturm und Drang antropológiai feltevésére, miszerint az érzelmek szenvedélyes megélése a vitális, fiatal

¹³⁵ Kazinczy, „Bácsmegyeynek öszve-szedett Leveli”, 146. Vö.: [Kayser], Adolfs gesammelte Briefe, 80-82.

¹³⁶ Vö.: HA 54.: „[...] die Blüten des Lebens sind nur Erscheinungen!”

¹³⁷ [Kayser], Adolfs gesammelte Briefe, 129.

férfiszervezet számára nem káros.¹³⁸ Adolf története a gyengédséget (Zärtlichkeit) helyezi vissza a maga jogaiba és ezzel ahhoz a kritikai tendenciához kapcsolható, amely éppen az 1770-es évek végétől bontakozik ki a német nyelvű regényirodalomban.¹³⁹ Az előbb bemutatott jelenet ebben a tekintetben nem más, mint Werther és Lotte első találkozásának hibás, mert a fenséges élmény létrejöttét még csak nem is ígérő újraélése. Bácsmegey/Adolf sorsa szintén Wertherét idézi, igaz a Goethe-regényben elmaradó tanulságok kissé didaktikus levonásával. Tovább cizellálhatjuk a Bácsmegey-témával kapcsolatos képünket, ha a bemutatott jelenet másik előképére, Johann Martin Miller *Siegwartjának* viharosított kertjére is vetünk egy pillantást.

A rajongók és a gondviselés

Bár Gerhard Sauder, az érzékenység kutatásának klasszikusa és *Adolf leveleinek* újrakiadója a mérsékeltebb *Siegwart-* és az egyértelműbb *Werther-*hatások meglétét hangsúlyozza a regény esetén,¹⁴⁰ ezt a megállapítást árnyalhatjuk. Kayser rövid regénye mind az optimális érzékenységről alkotott koncepciójában, mind szereplőinek elnevezésében, mind természeti jeleneinek inszcenirozásában közelebb áll Miller művéhez. A fent idézett kerti jelenet is egyértelműen *Siegwart-*reminiszcencia.

A terjedelmes Miller-regény hosszabban készíti elő a kerti katasztrófát. A mű utolsó harmadában a címszereplő meglátogatja kedvesét, Mariane-t, a lány ismerőseinek falusi házában (Landhaus). A birtokhoz funkcionálisan tagolt kert tartozik, ahol a szerelmesek és házigazdáik idejük jó részét töltik. A természetre hangolódás kulcsszövege itt E. Ch. Kleist *A tavasz (Der Frühling)* című költeménye, amelyből első ott tartózkodásakor Siegwartnak föl kell olvasnia a szűk társaság előtt. A szerző élettörténetének földézése azonban érdekes fordulatot hoz a jelenetbe. Siegwart házigazdái kérésére fölolvassa Kleist életrajzát, valamint csatatéri elstéről, szenvedéséről és haláláról is tudósít. Az elbeszélés hatására a jelenlevők természetpercepciója megváltozik: egy enyhe buckát Kleist kenotáfiumává neveznek ki és az elbeszélésben szereplő oderafrankurti lányka mintájára virágokat hintenek a hantra. A kert gazdája, Heldné, kijelenti, hogy ő is itt akarja magát eltemettetni, és hasonló megemlékezést

¹³⁸ Az *Adolfs gesammelte Briefe* F. L. Stolberg vonatkozó közismert *Ueber die Fülle des Herzens* című esszejét idézi mottójában, és ezzel Adolf Starkempfinder-ként történő azonosítását ajánlja föl. A főszereplő sorsa azonban a Stolberg-féle koncepció kudarcra ítéltségére enged következtetni.

¹³⁹ Minter, „Literary "Empfindsamkeit" and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, 1019.

¹⁴⁰ Gerhard Sauder, „Nachwort” in Albrecht Christoph Kayser: *Adolfs gesammelte Briefe*, kiad. Gerhard Sauder, (St. Ingbert: Werner J. Röhrig Verlag, 1990), 85.

kíván magának az öt körülvevő fiataloktól. Ez az elmúlásra fókuszáltság határozza meg Siegwart és Mariane sétájának élményét is, amit ezt követően tesznek. Miután egy almafa alatt tökéletes egymásra és a természetre hangoltságban töltik az estét – még egy posztaapár békéjére is tekintettel vannak – Siegwart egy pár rózsát szakít az egyik bokorról:

„Szigvárt szakaszta egygy rózsát bokorról egygy pár rózsát, mellyek egygy ágtsán valának: el akarta egygymástól szakasztani, hogy az egygyiket Máriánának adja. Ne szakasz el! mondá Máriána; ők, egygy pár. Szigvárt mindkettőjüket a' Máriána' szent mejjére szúrá, 's mondá: No már úgy, egygyütt halhatnak meg.”¹⁴¹

A növényi metaforika itt is az önértelmezést szolgálja, és hasonlóan tragikus kifejtés felé mutat, mint Adolf idézett levelében. Ezt követően Heldné készíti reflexióra a fiatalokat:

„Bóldogok, vagytok é? kérdé Heldné. Ki mondódhatatlanúl! felele Máriána; úgy annyira, hozzá adá Szigvárt, hogy tartok tőle, hogy igen is nagyon! Majd el esünk ezen boldogságtól!”¹⁴²

Az idézett részletek mind egy, a regény egészét meghatározó, a halálban beteljesülő szerelem irányába mutató teleologikus keretbe illeszkednek, amelyet Siegwart és Mariane története, szembeállítva az ellenpéldával, Therese és Kronhelm szerelmi házasságba forduló kapcsolatával, következetesen végig is visz.¹⁴³ A főszereplő pár gyakran fantáziál egy, az érzékeny irodalom természeti képeiből konstruált Paradicsomról, és együttléteikhez is ennek az ideálnak megfelelő helyszíneket választanak (ld.: az almafa alatti jelenetet). A tekintetük által paradicsomivá avatott helyszíneken kívül azonban szerelmük beteljesülése kétséges, tehát nem realizálható a „világgal szembeni kötelességek”, magyarán a társadalmilag hasznos élet rendjén belül, ami pedig elengedhetetlen szerelem és erény (Tugend) optimális érzékenység jegyében történő összehangolásához.

Siegwart és Mariane szerelmi utópiája ebből a szempontból rajongó koncepció, ragaszkodásuk hozzá pedig elítélendő gyakorlat. Ezt Miller, alakítani kívánván a regény szerinte félrecsúszott recepcióját, szintén hangsúlyozza Kazinczyhoz írt levelében: „Siegwart soll kein Muster für junge Leute seyn; sondern nach meiner Absicht, weiter nichts, als ein treues Gemälde von den Wirkungen der Liebe in einem jungen, empfindungsvollen Herzen,

¹⁴¹ [Johann Martin Miller], *Szigvárt Klastromi Története*, Második Szakasz, Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által (Nyomtatódott Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály költségével 's betűivel, 1787), 420. Mivel Barczafalvi az 1777-es átdolgozott Siegwart-kiadás szerinti szövegváltozatból dolgozott, ennek oldalszámait adom meg az eredetihez: [Johann Martin Miller], *Siegwart. Eine Klostergeschichte*. Dritter Theil. Mit Kupfern. Zwote, rechtmässige und verbesserte Auflage. (Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung. 1777), 758.

¹⁴² [Miller], *Szigvárt Klastromi Története*, 420.; [Miller], *Siegwart. Eine Klostergeschichte*, 758-759.

¹⁴³ Vö.: Koschorke, *Körperströme und Schriftverkehr*, 154-155.

von dem Guten, wozu sie das Herz erhöhen, aber auch von den Verirrungen, wozu sie das Herz verleiten könne.”¹⁴⁴ Ugyanitt hivatkozik regénye második, átdolgozott kiadásának egy újonnan betoldott részletére, ahol a zárlatot megelőzően a mentorfigura, Pater Anton didaktikus monológba kezd Siegwart szenvedélyének helytelenségéről.¹⁴⁵ Siegwart tehát tanulságos példa, amely az optimális érzékenység elvétését, és a szenvedélyek káros hatását illusztrálja. A viharsújtotta kertben tanúsított magatartás, amely a szerelmi halál felé tett következő lépés – és Adolf viselkedésének előképe – ebben a (szerzőileg támogatott) olvasatban szintén kétes megítélésű. A pusztítást látva a szereplők a változandóságot, az elmúlás törvényszerűségét hangsúlyozzák, ami közelnézeti perspektívájukból adódóan, mint Werthernél és Adolfnál/Bácsmegyeinél is láthattuk, törvényszerűnek mondható:

„Jerünk, mondá Máriána Szigvártnak és Károlínának, nézzük meg a virágokat, mellyeket a jég el vert! Bé menének a' fűszerszámos kertbe: Szomorú vólt tsak nézni is! a' fajtlinka bokrokról nagyobb részént mind le töredeztek az ágtsák, és a' gyönyörű virágok tsak úgy heverték diribbe darabbá szerte széljel a sárban: a' rózsaék félig meddig meg fosztva ékességeiktől, tsak úgy fityegének le a' bokrokról; avvagy leveleik tsupa rostává lettek és el sárgodtak; a' mellyek még tokban valának, azok mind ki repesztettek szerte széljel: a' fül fü bokroknak az ő sziv leveleik mind le verettettek: a' fáknak allyjaik egészszen bé valának terítve levelekkel és éretlen gyümölsökkel. Egygy szóval: minden' felé tsak a' sok kár. Szigvárt és a' Leányok, szomorúan nézének hol ide hol amoda! Még ez előtt kevés nappal, mondá Szigvárt, itt tsupa paraditsom volt; 's ihon né már most! Istenem! beh változandóság' alá van minden vetve!”¹⁴⁶

A paradicsomi állapot, amely a szerelem evilági beteljesülésének lehetőségét őrzi, számolódik föl – az eleve artikulált félelmeknek megfelelően – a vihar pusztítása nyomán. A szerelmi együttlétnek helyet adó almafa alatti térség állapota még sokatmondóbb ebből a szempontból:

„Már oda érének az erdőtskébe. Boldog Isten! fel kiálta Szigvárt; mi esett itt! azt az almafát, melly alatt ők a' gyeplegen [Rasenbank] ültek vala, a' menykő ketté hasítottta: a' gallyak szerte széljel vetődtek, és a' levelek meg perzselődtek. Máriána tsak meg állott reszketve és el halaványodva: e' volt, mondá, az a' menykő, a' mellynek le tsattanását mi hallottuk. Oh ugyan hogy gondolhattuk volna, hogy az a' mi' kedves fánkat üti meg! Szigvárt azonban nézte a'

¹⁴⁴ KazLev I., 34.

¹⁴⁵ A Siegwart 1777-es átdolgozott kiadásában az átalakított részletek mind a szenvedély elítélésének irányába tolják el a szöveget. Hogy a szerelmesek Barczafalvinál nem feketnek közös sírba (Margócsy István föltételezésével ellentétben) nem a cenzúra befolyásának, hanem a fordításhoz használt szövegváltozatnak köszönhető. Vö.: Margócsy István, „Szigvárt apológiája”, *ItK* 102. (1998): 661. Vö.: [Miller], Siegwart. Eine Klostersgeschichte, 976. és [Miller], Szigvárt Klastromi Története, 720.

¹⁴⁶ [Miller], Szigvárt Klastromi Története, 434-435. Vö.: [Miller], Siegwart. Eine Klostersgeschichte, 769.

bokorban a' poszáta fészeksét. Né, Máriána! mondá Szigvárt, 's többet nem szóllhata. Máriána oda bé nézett: az anya poszáta ott üle halva a' maga' tsirkéin: mellette fekiük a' kan poszátátska, ki terjesztett szárnyakkal. Mit használt már az én' minapi gondoskodásom? mondá Szigvárt: ha el kergettem volna őket a fészekről, még most is élnének! Máriána, mint egygy fél ájúlttan le üle a' le hasadott fa' mellé a' gyeplegre".¹⁴⁷

A kert és különösen a poszátapár pusztulása ismét fölhatalmaz az allegorikus olvasásra. A szöveg folytatásában azonban, ahol Mariane kényszerházasságának alternatívájaként a közösen vállalt halál jelenik meg, a látottak inkább a szereplők számára elfogadható mintát jelentenek: „*Tsak meg engedik hát hogy egygyütt haljunk meg! Vedd gondolóra ama' madarkákat ott a' bokrokban!*”¹⁴⁸ A Bácsmegeyéből idézett részletet megelőlegező szimpátia-elvűséghez Mariane egy következő szempontot is hozzárendel: „Ah, Szigvárt! te igen keveset bízol az Isteni gondviseléshez, és magadhoz, 's meg hozzám”.¹⁴⁹ A lány itt szintén kedvese túlságosan érzékeny karakterével szemben él kritikával, aki rajongóként (Schwärmer) a világ gondviselés alkotta rendjét szem elől téveszti, és az őt körülvevő világot szerelmi utópiájához képest értékeli. Azonban Mariane eljárása is kétes: bár a gondviselésre irányítja szerelme figyelmét, a társadalom szempontjából káros szerelmi halált is a Gondviselő által felkínált lehetőségként láttatja. Mindez illeszkedik a haláluk felé mutató teleológia hamis providencializmusába. Az evilági boldogságra fókuszáló morálhoz képest, amely Miller regényében, mint az érzékeny irodalomban általában, az optimális, gyengéd érzékenységgel összhangban álló normaként tételeződik, mindez tragikus eltévelyedés.

Erénytőke és morális reflex

De mi lehetne Siegwart és Adolf magatartásának alternatívája? A vihar vagy a vihar utáni kert közelnézeti perspektívából lehet-e egyéb, mint megrázó, lehangoló? Az élményre adott reflexió szülhet-e mást, mint elmúlás-fantáziákat, a sérült növényekkel való (akár élettani tulajdonságaik elsajátításáig menő) szimpátiát? A válasz, mint korábban is, úgy hangzik, hogy mindez csak a szereplők érzékeny apparátusának állapotától, esztétikai-morális érzékük csiszoltságától, érzelmi fegyelmezettségüktől függ. Különösen annak fényében, hogy a fenséges affirmatív eszköze ezen körülmények közt már nem lehet a természetben jelenlevők

¹⁴⁷ [Miller], Szigvárt Klastromi Története, 438-439. Vö.: [Miller], Siegwart. Eine Klostersgeschichte, 771.

¹⁴⁸ [Miller], Szigvárt Klastromi Története, 441. Vö.: [Miller], Siegwart. Eine Klostersgeschichte, 773.

¹⁴⁹ [Miller], Szigvárt Klastromi Története, 441. Vö.: [Miller], Siegwart. Eine Klostersgeschichte, 773.

segítségére. Hogy azonban az erényesség hogyan válhat a megrázkódtatás ellenszerévé, az eddigiek alapján nem egészen világos.

Az 1770-es évek egy újabb sikerkönyve már olyan magatartásformákat állít előtérbe, ahol a nyugalom helyreállítása nem a helyes szemléltetői pozíció megtalálásán, hanem a direkt erényességben megnyilvánuló adekvát reakciókon alapul. Benedikte Naubert *Heerfort und Klärchen* (*Heerfort és Klárka*) című regénye kifejezetten az idézett *Siegwart*-jelenetre reflektál, amikor az ilyen helyzetekben követendő magatartásmintát – pontosabban erre vonatkozó ajánlatát – kidolgozza. A regény elején a két címszereplő viharba keveredik. A távolról szemlélt zivatarfelhők és a vihar előtti csend fenséges élménye hamar rémületbe fordul, mikor Klärchen a jelenség közeledését konstatálja. Rémülete és következtetése, miszerint a viharban megjelenő Isten borzasztó volna,¹⁵⁰ a gondviselésszerűen rendezett kozmoszra vonatkozó elképzeléssel nem fér össze. Heerfort erre figyelmezteti is a lányt, a vihar fenyegetése mégis valósnak és súlyosnak bizonyul. A fergeteg kilép a fenséges élményt lehetővé tevő biztonságos távolságból és egy villám kettéhasítja a szerelmesek mellett álló fát. A lány elájul és csak nagy nehezen tudnak hazamenekülni. A megmenekülés azonban nem egyenlő az élmény feldolgozásával. A lány másnap újra körbejárja a viharsújtotta helyszíneket. Ekkor ugyan a természetben jelenlevő Isten kegyesebb arcát mutatja,¹⁵¹ azonban a vihar pusztításának nyomaival való szembesülés is elkerülhetetlen:

*„El-éré a' széllyel hasogatott fát is. Közel oda járúla, és azt meg-visgálá. Egy széllyel szóratott madár-fészek függött két szálka között. A' földön öt mezítelen madár-fiak heverének. Ah! szegény ártatlan madárkák (monda sírva, és egyet kezébe véve) már oda vattok. Mint fog most a' fiaitól meg-fosztatott Pár búslakodni! öszve-szedé a' döglött állatotskákat, foga egy forgátsot, egy kis gödröt ása, és bé-temeté azokat.”*¹⁵²

¹⁵⁰ [Christiane Benedikte Naubert], *Heerfort und Klärchen. Etwas für empfindsame Seelen*. Erster Theil. (Frankfurt und Leipzig, bey Johann Philipp Reiffenstein, 1779), 114-115.: „Ach Heerfort! er ist doch schrecklich, schrecklich und furchtbar, der Schöpfer! Wie er da im schwarzen Gewitter, drohend einherzieht! wie er so hart, in Donnertönen herabspricht.”

¹⁵¹ [Naubert], *Heerfort und Klärchen*, 121.: „Ach! gestern warst du fo furchtbar, so schrecklich im Donner, grosser Schöpfer! und heut lächelt dein Auge lauter Gnade herab! Sey auch mir gnädig, heut und immer, und durchs ganze Leben hindurch.”

¹⁵² [Christiane Benedikte Naubert], *Heerfort és Klárka, Valami az érzékeny szíveknek kedvéért*, Németől Magyarra fordította Sz[üts] I[stván], Első rész (Pesten, 1792. Fűskúti Landerer Mihály költséggel és betűivel), 132-133.; Mivel Szüts István fordítása helyenként elhagy félmondatokat, amelyek az eredeti szöveg elemzése szempontjából nem elhanyagolhatók, így e mű esetében lábjegyzetben mindig megadom az idézett szöveg német eredetijét. [Naubert], *Heerfort und Klärchen*, 121-122.: „Jetzt war sie bey der Zerschmetterten Weide. Sie trat dicht hinan, sie zu betrachten. Ein zerrisnes Vogelnest hieng fest, zwischen den Splittern. Auf dem Boden lagen fünf nackte, todté Junge. Ach die armen unschuldigen Kleinen! sprach sie weinend und hob eins auf, sie sind tod! und das arme kinderlose Pärchen! wie mag sichs grämen! Sie las die todtén Thierchen zusammen, nahm einen Splitter, machte ein Grübchen und scharrte sie ein.”

Miért megfelelő reakció a madarak elhantolása, a moralitás efféle, a nem emberi természetre való kiterjesztése? A válasz a providenciális keretbe integrált erénytanban keresendő, amely néha egészen sematikus módon működik az elemzett regényben. Erre vonatkozóan megvilágító erejű egy újabb részlet szemügyre vétele.

Heerfort lányszöktetési kalandjai közepette, a regény derekán egy megnyerő tekintetű öreg koldusba botlik, aki a fiatalember elkeseredettségére később próféciaaként¹⁵³ értékelt monológban reagál. Így foglalja össze saját élettapasztalatait:

„...némelykor éhen bádjadtam, úgy hogy kitsiny szívüvé lettem; de mindenkor, mikor leg-sanyarabb volt sorsom 's állapotom; [hiány: *ich den Gipfel erklettert hatt*] akkor derült fel a' setét homály [*Sturm*] alól az én fényes napom, és én ismét a' tavasznak kedves napjaiban éltem.”¹⁵⁴

A vihar ebben az elbeszélésben is morális kihívás, leküzdéséhez a megfelelő cselekvő reakció szükségeltetik – jelen metafora-rendszerben a hegymászás révén való felülemelkedés. Ezt a stratégiát explicálja az öreg, mikor Heerfort vélt boldogtalanságára így reagál: „*Én is sokszor azt gondoltam, hogy boldogtalan vagyok, de jól meg-gondolván, még is különben találtam sorsomat [fand, daß ichs ändern könn].*”¹⁵⁵ Ha cselekedhetünk, cselekednünk kell, így működik a gondviselés. Még közhelyesebben fordítva le az öreg szavait: segíts magadon, az Isten is megsegít. Ebben a gondolatmenetben – általános gondolkodástörténeti tendenciát tükrözve¹⁵⁶ – az erénytan a providenciális rendbe íródik, amelyről az öregnek szintén bőséges mondanivalója van.¹⁵⁷

Isten fensége, mint a koldus szavaiból kiderül nem rettenetességében, hanem jótéteményben nyilvánul meg. Heerfortot pedig mindez megnyugvással tölti el, sőt, e fölött érzett örömeben teli erszényét is a koldusnak adja. Mikor másnap egy barátjától egy száz aranyról szóló váltót

¹⁵³ Nem az itt említett öreg koldus az egyetlen próféta figura a dolgozatban szóba hozott művekben. Siegwart szomorú végét például egy cigányasszony jövendöli meg, mindez jól illeszkedik a Miller regény kapcsán említett rajongó szerelmi teleológiába.

¹⁵⁴ [Naubert], Herfort és Klárka, 321; [Naubert], Heerfort und Klärchen, 305.: „...*bin oft kleinmüthig worden; aber immer, wenn der Stand am härtesten war, ich den Gipfel erklettert hatt; dann gieng, hinter den. Wolken, die Sonn hervor, der Sturm wich, der Himmel ward hell und ich lebt wieder, in den schönsten Tagen des Frühlings.*”

¹⁵⁵ [Naubert], Herfort és Klárka, 321.; [Naubert], Heerfort und Klärchen, 305.: „*Oft dacht ich auch, ich wärs [ti. unglücklich], fand, daß ichs ändern könn, thats und wars nicht mehr.*”

¹⁵⁶ Taylor, *A Secular Age*, 222-223.

¹⁵⁷ [Naubert], Heerfort und Klärchen, 306.: „*Wies da alles um uns lacht! Wie heiter der blaue Himmel sich über uns wölbt! Wie sie, so unumwölkt, auf uns herab blickt, Gottes glänzende Wundersonne! Was sagt doch das alles, so laut und vernehmlich? Rufts, nicht so hörbar in alle Sinne: Er, ders alles machte, alles so gut machte, ist allgütig! findet seine Freude im Wohlthun!*”

kap, az esemény rögtön a fenti erényelvű gondviselési rendszerébe illeszkedik. Heerfort mentora, Buchheim így szól:

“*Ez a' tegnapiért való, mellyet az Öregnek adott az Úr [...]. Ne gondolja az Úr, hogy az Isten a' költsönt [Capitale] vissza ne fizetné!*”¹⁵⁸

Ugyan itt valós pénzüsségekről van szó, a megállapítás mégis, visszavonatkoztatva az öreg koldus prófeciájára, az erényes cselekedetek összességére kiterjeszhető. Az erényesség ebben a felfogásban olyan befektetés, amiért a legmegbízhatóbb üzlettárs kezeskedik: az Isten, a gondviselés alá vetett világ irányítója. Az erénytan működése a világ rendjébe kódolt, mechanisztikus jellegű. Ellentételezése már nem túlvilági (mint Siegwart és Mariane rajongó fantáziájában), hanem nagyon is evilági, akár pénztőke formájában megjelenő visszatérítés.

A számításból gyakorolt erény persze nem erény. Heerfort – és általában az érzékeny regényhősök – felindulásból, morális érzékükre hallgatva döntenek, meglehetősen gyakran a jószágos cselekedetek mellett. Ez az emberi természet részévé tett erényesség tehát az evilági boldogság receptje. Hiszen a reflexszerű, meggondolatlan, számítástól mentes jóltevőség bizonyosan elnyeri jutalmát. Akinél pedig működik ez a morális reflex,¹⁵⁹ az minden hasonló természetű kihívásra hasonlóképpen reagál. Heerfort segít a koldusoknak (egy ilyen jelenet szerepel az első kötet borítólapján), Klärchen pedig eltemeti az elpusztult állatokat. A lány tette tehát úgy nyer értelmet, ha a pusztítás rettenetére mint morális kihívásra adott, a konkrét körülmények közt megvalósítható morális reakcióként fogjuk fel. Ezt egy csiszolt morális reflexekkel rendelkező lény,¹⁶⁰ esetünkben a női címszereplő képes is megadni.

Hogy a kegyes cselekvés az állatokra is kiterjed, éppen e cselekvés reflexszerűségében rejlik. A borzalom látványa azonnali morális reflexként váltja ki a kegyelet megadását – hasonlóan ahhoz, amit Burke állít a katasztrófák távolságtartó szemléléséről.

Ha tehát a vihar fenségesként való csodálatára az optimális érzékenységen és ezzel összefüggő morális csiszoltságon alapuló erényesség képesít, úgy, bár kerülőúton, a vihar pusztításának közvetlen rettenetét elviselni, feldolgozni is csak ez segíthet. Bár az erény az elemzett regényekben egyaránt fontos szerephez jut, a bemutatott automatizált működést csak

¹⁵⁸[Naubert], Heerfort és Klärchen, 325.; [Naubert], Heerfort und Klärchen, 310.: „*Das ist für gestern [...] für die Börse, die der Greis empfing. Meynen Sie, daß sich Gott Capitale vorstrecken ließ die er nicht wieder bezahlte?*”

¹⁵⁹ A fogalmat Albrecht Koschorke-től kölcsönözöm, aki az erényes személyek attribútumát, a sírást nevezi meg hasonlóképpen („Tugendreflex”). Vö.: Koschorke, Körperströme und Schriftverkehr, 95.

¹⁶⁰ A csiszoltság ideálját explicite megidézi a szöveg Klärchen bátyja kapcsán, akinek modortalanságait „[...] würde ein guter Umgang und eine sittsame anständige Gesellschaft, weg polirt haben.” [Naubert], Heerfort und Klärchen, 77.

Naubert regényében találjuk meg. Adolf erényessége már az újabb generációk boldogságának kimunkálására irányul, Siegwarté pedig nem képez ellenerőt a kibontakozó szerelmi tragédiában. Míg utóbbi szereplők mind rendelkeznek különféle defektusokkal, Heerfort és Klärchen sosem szakadnak el végképp az optimumtól: derék (rechtschaffen) mentoraik hatására finomak (sanft) és erényesek (tugendhaft) maradnak, az erre vonatkozó tanításokat fokozatosan belsővé teszik, így önállóan is meg tudnak küzdeni az élet viharaiival.

Melankólia és szimpátia

Az élmény hatását nem csak a szemlélő térbeli pozíciója, de fiziológiai-pszichológiai helyzete, tehát érzékeny apparátusának állapota is meghatározza. Az elemzett regények főszereplői nagyrészt hangsúlyozottan melankolikus alkatúak. A humorálpatólógia továbbélő fogalmával jellemzett egyének egyik fontos tulajdonsága, hogy az élményszerű benyomások erősebben és hosszán tartóbban hatnak rájuk, mint egyéb embertársaikra.¹⁶¹ Werther és Adolf egyértelműen melankolikusként azonosítja magát. Siegwart esetében a melankólia már elsősorban az élményekre vonatkozik (zenére, természeti látványra), amik gyakran hangolják édes szomorúságra.¹⁶² Melankolikus alkatuk önmagában nem jelent betegséget, de az élményekre, a körülöttük lévő világgal való szimpátiára való fokozott nyitottságuk komoly veszélyforrás.

A dolgozatban már többször említett szimpátia jelen kontextusban az élő testek egyfajta kölcsönhatása, amelynek a közös térben lét, a valamilyen fokú érzéki érintkezés biztosít keretet. Ilyen minőségében egyrészt a modern hangulatfogalom előzményének tekinthető, másrészt orvosi mellékjelentését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A sérült, beteg lényekkel való szimpátia, az érzéki kapcsolat révén átsajátított diszfunkcionális működés a megfertőződés egyik módja.¹⁶³ Adolf és Siegwart kerti jelenetei, ahol a sérült, pusztuló növények és állatok kerülnek a figyelem fókuszába, a szimpátia efféle működésére nyújtanak rálátást. A természetélvezet szimpatikus jellege különös növény-ember kapcsolatokat és

¹⁶¹ Caroline Welsh, „Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung” in *Wissen. Erzählen. Narrative der Humanwissenschaften*, szerk. Arne Höcker, Jeannie Moser, Philippe Weber (Bielefeld: transcript, 2006), 56. Melankólia és hipochondria ide vonatkozó összefüggésére és az irritabilitással való kapcsolatára ld.: Koschorke, Körperströme und Schriftverkehr, 122-123.

¹⁶² A melankólia fogalma tehát az elemzett regények időrendjében is alakul, egyre inkább hangulatmegjelölő szerepet lát el, tájképek, kertek, zeneművek jelzőjeként.

¹⁶³ Welsh, „Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung”, 53-54. Az érzelmi megfertőződésre és a növényekkel való szimpátia poétikájára lásd még: Katja Mellman, „Literaturwissenschaftliche Emotionsforschung” in *Handbuch Literarische Rhetorik*, szerk. Rüdiger Zymner, (Berlin–Boston: De Gruyter, 2015), 179, 184-185.

emberi életfunkciókra értett növényi metaforarendszerek működésbe lépését eredményezi az érzékeny irodalomban. A felsorolt regényeken kívül további, szakirodalmi figyelmet keltő példák említhetők még F. H. Jacobi¹⁶⁴ és Goethe¹⁶⁵ a tárgyalt évtizedben írt műveiből. A leggyakrabban átvett növényi tünetegyüttes a hervadás: ennek lefolyásáról Adolf tudósít a legbőbeszédűbben, okául maga is a konkrét, a cselekmény részét képező vihart nevezve meg. Siegwart szerelmi tragédiájában szintén fontos szerephez jut a hervadás metaforája, sőt még Heerfort és Klärchen történetében is gyakran előkerül, jóllehet ők nem azonosíthatók melankolikusként.¹⁶⁶

Mint korábban is hangsúlyoztam, a dolgozatban elemzett viharjelenetek elsősorban nem allegorikus olvasatra tartanak számot. Középpontjukban az élmény, ennek poétikai eszközökkel történő rekonstruálása áll. Tehát annak a közegnek a megteremtése, ahol eredetileg a szimpatetikus kapcsolat létrejött, és ami alapján a szereplők későbbi betegségstörténete is átélhetővé válik. Az atmoszférateremtés révén az olvasó mintegy egy térbe helyeződik a szereplővel és az őt illető tárgyakkal. A szöveg affektív funkciója kerül itt előtérbe, mindez pedig a természeti metaforák használatát is befolyásolja. Ha az „élet vihara” vagy a „viharos szenvedély” kifejezések fölbukkanásával szembesülünk, ezek közhelyessége nem takarhatja el előlünk a viharjelenetek és az érzelmi viharok közti metonimikus kapcsolatot. A természeti élmény reprodukálása ugyanis ennek révén az érzelmi állapotok átéréséhez is kulcsot ad.

Összegzés

Dolgozatomban az érzékeny regényeket az optimális érzékenységi kérdését középpontba állító fikciós művekként értelmeztem, rámutatva az ezekben gyakorolt természetélvezet morális tétjeire. A regényszereplők számára kiemelt kihívást jelentő viharjelenetek elemzése során igyekeztem árnyalni az ezek olvasásában könnyebb útnak látszó allegorikus értelmezést, rámutatva az ember és környezete közti szimpatetikus kapcsolatokra, amelyek az elemzett regények növényi metaforarendszereit megalapozzák.

¹⁶⁴ Minter, „Literary "Empfindsamkeit" and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, 1022.

¹⁶⁵ Heather Sullivan and James R. Shinkle, „The Dark Green in the Early Anthropocene: Goethe's Plants in Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären and Triumph der Empfindsamkeit” in *Goethe Yearbook 26* (Woodbridge: Boydell and Brewer, 2019), 145-150.

¹⁶⁶ Sőt, Heerfort sok szempontból a melankolikus figurák ellentétéként megkonstruált figura. Minter 2001, 1024.

Megítélésem szerint az elemzett regények minden kortárs vád és minden szerzői magyarázkodás ellenére az érzékenység egyensúly-elvűségét megőrizve ábrázolják a szenvedélyeket. Utóbbiak igenlése tehát ezekkel a művekkel szemben inkább félreértelmezésből¹⁶⁷ származó gyanú. Azonban e gyanú felmerülése ismét csak a regényekkel kapcsolatos korabeli morális elvárásokra, az olvasás edukatív szerepének elképzelésére irányítja a figyelmet, ami kiemelten vonatkozik az érzelmi nevelésre. Hogy az szenvedélyek igenlésével vádolt regények olvasása a helyes értelmezési keretben, a morális tanulságokra hangolva egyáltalán nem vált ki szenvedélyes viselkedést, Kazinczy példája fényesen igazolja. Miller *Siegartja* (és Gessner *Idilljei*) a morális érzék csiszolódásának és a társadalmi hasznosság megalapozásának eszközeiként tűnnek föl nála: „*Ez a' két darab az kedves Barátom! a' mellynek szívem ártatlanságát, tiszta és naponként nevedő erköltseimet, és így mind világi, mind menyeyi boldogságomat köszönhetem. Nemes kevélységgel nézek azon boldog órák eleibe, midőn (erköltseim mély gyökeret vervén szivemben) Hazámnak, sőt az egész emberi Nemzetnek dísze leszek.*”¹⁶⁸

Azonban, hogy Kazinczy értelmezése mennyire általános a korabeli magyar irodalmárok körében, hogy a magyarra fordított vagy adaptált művek a magyar irodalmi nyilvánosságban milyen érzékenység-diskurzusba ágyazódtak, a jelen dolgozatnak nem témája, legfeljebb végső kérdésfeltevése lehet.

¹⁶⁷ Félreértelmezésről beszél pl. Miller, Kazinczynak írt levelében: „Möchte Siegart in Ungarn nicht so sehr missverstanden und missbraucht werden, wie in meinem Vaterlande!” KazLev. I. 33.

¹⁶⁸ Kazinczy Szánthó Jánosnak, KazLev XXII. 11.

Bibliográfia

Böckmann, Paul. „Die Sprache des Erhabenen in Klopstocks »Frühlingsfeyer«.” In Uő, *Formensprache, Studien zur Literarästhetik und Dichtungsinterpretation*, 98–105. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1966.

Burke, Edmund. „Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről alkotott eszméink eredetéről.” ford. Lakatos István, Wellner Judit, *Enigma* 11-12. (1996): 85–89.

Csuka Botond. „Providenciális érzékenység: a brit felvilágosodás esztétikájáról.” In *Esztétika – történelem – hermeneutika, Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. Popovics Zoltán, Szécsényi Endre, 46–64. Budapest: L’ Harmattan, 2019.

Fogarasi György. „A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban.” In *Programok és tanulmányok (Felvilágosodás, Lumière, Enlightenment, Aufklärung 6.)*, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza, 69–80. Szeged: JATE Press, 2017.

Gessner, Salomon. *Idyllen*. Zürich bei Gessner, 1756.

Giurato, Davide. „Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit.” In *Handbuch Literatur & Emotionen*, szerk. Martin von Koppenfels, Cornelia Zumbusch, 329–342. Berlin: De Gruyter, 2016.

Goethe, Johann Wolfgang. „Werther szerelme és halála.” ford. Szabó Lőrinc In Uő, *Szép prózai művek*, 5–131. Budapest: Európa, 1983.

HA = Goethe, Johann Wolfgang von. „Die Leiden des jungen Werther.” In Uő. *Werke* [Hamburger Ausgabe], Band 6, Romane und Novellen I, s. a. r. Trunz, Erich – Wiese, Benno von, 7–174. DTV, München, 2000.

[Kayser, Albrecht Christoph]. *Adolfs gesammelte Briefe*. Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung. 1778.

KazLev I. = *Kazinczy Ferencz összes művei, Harmadik osztály, Levelezés, I. kötet*, s. a. r. Váczy János. Budapest: MTA, 1890.

KazLev XXII. = *Kazinczy Ferencz összes művei, Harmadik osztály, Levelezés, XXII. kötet*, s. a. r. Harsányi István. Budapest: MTA, 1927.

Kazinczy Ferenc. „Bácsmegeyének öszve-szedett Leveli.” In Uő. *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. Bodrogi Ferenc Máté, Borbély Szilárd, 115–191. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

Kazinczy Ferenc. *Pályám emlékezete*. s.a.r. Orbán László, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

Kazinczy Ferenc. *Költemények, I. kötet: Szövegek*. s.a.r. Debreczeni Attila, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

Kazinczy Ferenc. *Költemények, II. kötet: Jegyzetek*. s.a.r. Debreczeni Attila, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

Koschorke, Albrecht. „Die Verschriftlichung der Liebe und ihre empfindsame Folgen. Zu Modellen erotischer Autorschaft bei Gleim, Lessing und Klopstock.” In *Lesen und Schreiben im 17. und 18. Jahrhundert: Studien zu ihrer Bewertung in Deutschland, England, Frankreich*, 251–264. szerk. Paul Goetsch, Tübingen: Narr, 1994.

Koschorke, Albrecht. *Körperströme und Schritverkehr. Mediologie des 18. Jahrhunderts*. München: Wilhelm Fink Verlag, 2003. (1999)

Margócsy István. „Szigvárt apológiája.” *ItK* 102. (1998): 655–667.

Martus, Steffen. *Die Aufklärung. Das deutsche 18. Jahrhundert – ein Epochenbild*. Berlin: Rohwolt, 2015.

Mellman, Katja, Literaturwissenschaftliche Emotionsforschung = *Handbuch Literarische Rhetorik*, szerk. ZYMER, Rüdiger, 173–192. Berlin-Boston, De Gruyter, 2015.

[Miller, Johann Martin]. *Sieewart. Eine Klostersgeschichte*. Dritter Theil. Mit Kupfern. Zwote, rechtmässige und verbesserte Auflage. Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung. 1777.

[Miller, Johann Martin]. *Szigvárt Klastromi Története*, Második Szakasz, Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által. Nyomtatódott Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály költséggel 's betűivel, 1787.

Minter, Catherine J. „Literary "Empfindsamkeit" and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany.” *The Modern Language Review* 96. (2001): 1016–1028.

Minter, Catherine J. „The Concept of Irritability and the Critique of Sensibility in Eighteenth-Century Germany.” *The Modern Language Review* 106 (2011): 463–476.

[Naubert, Christiane Benedikte]. *Heerfort und Klärchen. Etwas für empfindsame Seelen*. Erster Theil. Frankfurt und Leipzig, bey Johann Philipp Reiffenstein, 1779.

[Naubert, Christiane Benedikte]. *Herfort és Klárka, Valami az érzékeny szíveknek kedvéért*, Németből Magyarra fordította Sz[üts] I[stván], Első rész, Pesten, 1792. Fűskúti Landerer Mihály költséggel és betűivel.

Orbán László. „Szövegmezők.” *Literatura* 47. (2021): 71–81.

Sauder, Gerhard. *Empfindsamkeit, Bd. I: Voraussetzungen und Elemente*. Stuttgart: J. B. Metzler, 1974.

Sauder, Gerhard. „Nachwort.” = Kayser, Albrecht Christph. *Adolfs gesammelte Briefe*, kiad. Sauder, Gerhard, 84–90. St. Ingbert: Werner J. Röhrig Verlag, 1990.

Sullivan, Heather and Shinkle, James R. „The Dark Green in the Early Anthropocene: Goethe's Plants in Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären and Triumph der Empfindsamkeit.” *Goethe Yearbook* 26, 141–162. Woodbridge: Boydell and Brewer, 2019.

Szécsényi Endre. „Az ízlés mint sensus communis.” *Laokoón*, 1. szám (2001): 35–68.

Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2018.

Welsh, Caroline. „Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung.” In *Wissen. Erzählen. Narrative der*

Humanwissenschaften, szerk. Arne Höcker, Jeannie Moser, Philippe Weber, 53–64. Bielefeld: transcript, 2006.